

A analogy Catherine Manifesto 1763 Potsdam with the provisions of Decree 1684. The formation of the theory and practice of how best to tackle demographic problems.

Литература

1. Лависс Э. Очерки по истории Пруссии / Э. Лависс. — М., 1915. — С. 204.
2. Argens I. B. *Lettees juives* / I. B. Argens. — 1738. — III. — P. 192.
3. Бобылева С. И. *Международный опыт в российском законодательстве об иностранных колонистах // Вопросы германской истории.* — Днепрпетровск, 1997. — С. 26–27.
4. Лависс Э. Очерки по истории Пруссии / Э. Лависс. — М., 1915. — С. 13–14.
5. Fleischhauer I. *Die Deutschen im Zarenreich: Zwei Jahhundene deutsch-*

russisch Kulturgemeinschaft / I. Fleischhauer. — Stuttgart, 1986. — S. 112.

6. Соловьев С. М. *История России с древнейших времен // Сочинения / С. М. Соловьев.* — М., 1994. — Кн. XIV. — С. 93–94.

7. Bartlett R. *Human Capital: The Settlement of Foreigners in Russia 1762–1804* / R. Bartlett. — Cambridge, 1979. — P. 23.

8. Плева И. Р. *Манифест Екатерины II от 22 июля 1763 г.: обещания и реальность // Российские немцы на Дону, Кавказе и Волге.* — М., 1995. — С. 26–27.

9. Bartlett R. *Human Capital: The Settlement of Foreigners in Russia 1762–1804* / R. Bartlett. — Cambridge, 1979. — P. 28.

10. *Очерки истории немцев и меннонитов юга Украины (конец XVIII — первая половина XIX в.) / под ред. С. И. Бобылевой.* — Днепрпетровск : Арт-Пресс, 1999. — С. 20–24.

УДК 346.7:356.32(477)(091)“18/19”

Е. Бойченко,

старший викладач кафедри військової підготовки
Національного університету «Одеська юридична академія»

ІСТОРИЧНО-ПРАВОВИЙ ДОСВІД ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВІЙСЬКОВИХ ФОРМУВАНЬ У ХІХ–ХХ СТОЛІТТЯХ

Залежність бойової спроможності війська від рівня його матеріально-технічного забезпечення та ефективного правового регулювання військово-господарської діяльності ґрунтується та в значній мірі пов'язана з існуючим генезисом даної проблематики.

Подальший розвиток господарсько-економічних відносин у військових формуваннях, їх взаємозв'язок з економічною, політичною, соціальною та іншими складовими оборонного потенціалу повинен враховувати наявне правове підґрунтя та сприяти підвищенню обороноздатності держави.

Історичний досвід діяльності, пов'язаної з формуванням укладу військового життя, розвитком правового регулювання його матеріально-технічного забезпечення, становить суттєвий інтерес для розуміння особливостей створення військових господарств, здійснення військово-господарської діяльності, управління цими процесами при використанні нових правових стандартів.

Комплексного правового дослідження поставленої проблеми немає. Цікавими в даному контексті є публікації радянських та російських вчених, серед яких необхідно відзначити праці,

зокрема, А. В. Арановича, В. В. Бараненкова, Ю. В. Братющенка, О. К. Булая, А. В. Венедіктова, П. І. Вещикова, С. В. Гаврилова, П. А. Лебедева, Ф. А. Макшеева та ін. Дослідженню також піддавались окремі нормативно-правові акти військового відомства радянського періоду та сучасного етапу незалежності України.

Спосіб матеріального постачання війська в Російській імперії XIX століття характеризувався виключною централізацією, який полягав у закупці основних предметів військово-господарського призначення шляхом укладення договорів між представниками уряду (військового відомства) та виробниками. Договори укладались на конкурсній основі за результатами відкритих торгів. Це забезпечувало повноту поставок матеріальних засобів у війська, але не завжди дозволяло заощаджувати фінансові засоби, що виділялись державою на відповідні цілі. Тим більш, що при укладенні таких договорів пріоритет здебільшого віддавався купцям (перекупникам), а не виробникам продукції [1]. Крім того, вказаний спосіб матеріально-технічного постачання військ з огляду на важливість швидкого та своєчасного забезпечення бойових дій під час ведення війн, яких Російській імперії вистачало, не був ефективним та єдиним.

Тому правове регулювання питань пов'язаних із постачанням військ, вже наприкінці війни з наполеонівською армією зазнало змін, у зв'язку з чим вирішення питань матеріального забезпечення військових частин перекладалося переважно на польове командування. Закупівля матеріальних засобів для повсякденних армійських потреб відбувалась в основному вже у місцевого населення (за військовими вимогами — у поміщиків) як на власній, так і на чужій території. Така закупівля (заготівля) здійснювалась спеціально створеними рухомими магазинами, керували якими військові посадові особи. Пряме отримання військовими підрозділами продовольства та фуражу у населення за квитанцією дозволялось у виняткових

випадках і лише за згодою місцевої влади [2].

Організація місцевих закупок дозволила суттєво зменшити витрати на транспортування й доставку предметів постачання до найнижчої військової ланки. Така система постачання вимагала введення саме армійських засобів підвозу матеріальних засобів (зокрема рухомих продовольчих магазинів), а також призвела до створення спеціальних служб (департаментів) по управлінню ними. Так, поруч з комісаріатським департаментом військового міністерства, який відав грошима армії, обмундируванням, спорядженням, обозом, кіньми та господарством шпиталів, діяв департамент провіантський, у віданні якого знаходилось постачання армії провіантом та фуражем. Пізніше в російській армії була заснована служба військових сполучень, яка, серед інших завдань, забезпечувала роботи пересувних продовольчих складів [3, 15, 17].

Вже в середині — другій половині XIX століття Головне інтендантське управління військового міністерства (з'явилося в результаті реорганізації комісаріатського та провіантського департаментів) без місцевих окружних управлінь не могло вести ефективну заготівельну діяльність на всій території Російської імперії, зважаючи і на нерозвиненість транспортної системи держави, і на необхідність оперативно-матеріально-технічного забезпечення військ.

З іншого боку, крупне промислове виробництво, що набиало обертів, дозволяло випускати предмети військово-господарського призначення з меншими затратами, що знижувало їх собівартість. Таким чином, поруч з контрактним (торговим) способом заготівлі предметів матеріального постачання військ у приватних підприємств та підприємців (виробників або купців) на той час з'явилися й такі: агентський — коли заготівля відбувається самими військово-господарськими управліннями через своїх агентів (чиновників) шляхом встановлення прямих стосунків з виробниками (землеробами, фабрикантами тощо);

господарський — коли право заготівлі окремих предметів постачання, що не можуть здійснюватися централізовано, надається безпосередньо військовим частинам; казенно-фабричний — коли військове відомство брало на себе виробництво предметів матеріально-технічного постачання [1].

Останній спосіб, як уявляється, явився прообразом діяльності наступних та сучасних державних підприємств, що належать до сфери управління оборонного відомства і здійснюють виробництво військової продукції з метою як задоволення потреб збройних сил у певних видах матеріальних засобів, так і наповнення державного бюджету грошовими засобами, що надходять від інших споживачів предметів виробництва цих підприємств.

Зважаючи на досвід війн початку ХХ століття (російсько-японської, Першої світової), вирішення цього питання вже відбувалось шляхом постачання ресурсів з тилу на фронті, а відання усіма питаннями військового господарства, під яким в основному розумілась діяльність інтендантських служб по організації підвозу таких ресурсів (включаючи фінансові), їх розподілу та доведенню до особового складу, зосередилось в руках військового інтендантства (прообраз сучасних тилкових та технічних служб), що підпорядковувалось Головному інтендантському управлінню Військового міністерства [3, 17].

Таким чином, правове регулювання матеріально-технічного забезпечення російської армії та флоту зазнавало поступових змін в залежності від умов військової діяльності держави та розвитку економічного виробництва у суспільстві та було спрямоване на закріплення та удосконалення найбільш ефективних шляхів і способів такого постачання.

З приходом у Російській імперії до влади більшовиків питання матеріально-технічного забезпечення військових підрозділів Червоної Армії постало дуже гостро. Крім зрозумілої явної недостатності фінансування та постачання інших товарів військово-господарського значення, той період часу характеризу-

вався також відсутністю належної системи нормативно-правових актів, які б встановлювали основи життя та побуту військової організації нової держави.

У період Громадянської війни та іноземної військової інтервенції постачання Червоної Армії здійснювалось централізовано. Всі види постачання були суворо нормовані, що надало можливості хоча й з великими труднощами, але утримувати армію та підтримувати на певному рівні промисловість. З початком нової економічної політики асигнування на утримання радянських збройних сил збільшилися, але армія і флот продовжували зазнавати великі труднощі в соціальній сфері. Армія, за словами М. В. Фрунзе, «жила голодною, холодною, полураздетой и разутой» [4, 36]. Виходу з цієї ситуації певною мірою допомогло створення у військових частинах підсобних господарств, відкриття різного роду майстерень тощо.

Зважаючи на нагальну потребу компенсувати недостатнє забезпечення війська з державних ресурсів, більшовицька влада на початку 20-х років ХХ століття з підписанням Декрету СНК РРФСР «Про споживчу кооперацію» від 7 квітня 1921 року надала право створювати госпрозрахункові підприємства з метою самообслуговування Червоної Армії предметами речового та інших видів матеріального постачання. Таким чином, була започаткована самостійна господарська діяльність більшовицьких військових структур. З метою керування кооперативним рухом військових з'єднань, частин та установ у Наркоматі оборони було створено Військово-кооперативне управління, а у кожному військовому окрузі — військово-кооперативний відділ. На вільних землях створювались сільськогосподарські кооперативи, які успішно наросували виробництво зернових культур, картоплі, овочів, баштанних культур, льону, люцерни тощо. У Збройних Силах засновувались військові радгоспи, магазини, заводи, майстерні (слюсарські, бондарні, шевські та ін.), їдальні, буфети, перукарні, фруктові сади, оранжереї, готелі тощо [4, 36–37]. Надлишки продукції кооперативів

продавалися стороннім споживачам, а члени кооперативів мали гарантовану можливість придбати цю продукцію за цінами на 30 відсотків нижчими за ринкові. Крім того, вони мали право придбати харчі та інші товари в кредит [5].

Однак за відсутності спеціального правового регулювання така діяльність іноді набувала й різноманітних дивацьких форм. Так, Академія мистецтв, Московська військово-інженерна дистанція організували будівельні контори та бюро; Військово-топографічне управління Червоної Армії орендувало пекарню; навчально-видавничий відділ Військово-Морських Сил відкрив торгівлю фарфоровим посудом; Ростовський кримінальний розшук — торгівлю соняшниковою олією; іжевські відділи Державного політуправління НКВС РРФСР експлуатували драматичний театр та штампувальний завод тощо. Не будучи введені у будь-які рамки, підсобні підприємства військових формувань виникали поза усяким зв'язком із завданнями тієї установи, при якій вони засновувались. Зайняті випадковими господарськими операціями й позбавлені досвідчених керівників і необхідних засобів, вони у своїй величезній масі виявились явно нежиттєздатними та завдали значну шкоду як установам, що їх заснували, так і своїм контрагентам [6].

Із закінченням непу закінчили свою діяльність і військові кооперативи. Знову відбувся перехід до централізованого постачання військ матеріальними ресурсами та іншим військовим майном. Як зазначає Ю. В. Братющенко, «можна передбачити, що оскільки військова кооперація ... була вимушеною необхідністю, таким собі докором державі за її нездатність в повній мірі забезпечити нормальні соціально-економічні умови для військовослужбовців, вона виявилась підданою забуттю. Згадувати про неї в умовах соціалістичного будівництва стало просто недоречно» [7, 38].

Але вже у передвоєнні (30-ті — початок 40-х) роки вся діюча армійська система військово-господарської діяльності піддавалась суттєвій критиці з

боку найвищого керівництва Радянської держави. Так, у доповіді начальника постачання Червоної Армії № 2/205639 від 15 травня 1940 року [8] відзначались численні факти безгосподарського зберігання та експлуатації, псування та марнотратства військового майна, факти незадовільного приготування їжі, зловживання з продовольством і таке інше. Існуючі організація і система обозно-речового і продовольчого постачання Червоної Армії мирного часу виявились зовсім не пристосовані до воєнного часу.

Централізовану систему управління господарством та постачанням (центр — округ — полк), визнану негодною, було запропоновано реорганізувати за схемою: центр — округ — дивізія — полк — рота — червоноармієць, зміцнюючи та розширюючи тим самим функції дивізійної ланки по військовому господарству, включаючи облік і планування постачання частин дивізії протягом поточного періоду та на воєнний час.

Цікаво, що серед основних причин виникнення зазначених недоліків вказується на те, що Червона Армія зазнає величезних ускладнень з-за відсутності чи недосконалості законоположень, інструкцій та керівництв по різних видах військово-господарського постачання та військового господарства. Війська керуються великою масою (до 3000) наказів Народного комісаріату оборони, що видані за минулі два десятиріччя (радянської влади. — *Авт.*), а командний склад військових частин, з'єднань, округів, армій не займається вихованням військ у господарському відношенні [8]. На жаль, це залишається актуальним й по теперішній час.

Самостійне ж матеріальне забезпечення радянських військ (додаткове до перманентно недостатнього державного) залишалось актуальним протягом усіх, особливо воєнних, часів радянської епохи. Так, серед інших напрямів самостійної господарської діяльності військ радянської епохи, спрямованої на їх додаткове фінансове та матеріальне забезпечення, виділялось ведення

підсобних господарств, яке мало позитивний досвід існування у період непу. Особливо великого значення для постачання військ продовольством набули підсобні господарства, створені в діючій армії, в період Великої Вітчизняної війни. Наприкінці 1943 року Радянська Армія налічувала більше 5 тисяч підсобних господарств із загальною посівною площею близько 300 тисяч гектарів, що перевищувало довоєнні показники майже в 15 разів. Протягом 1942 року ними було зібрано 292 тисячі тонн картоплі та овочів, у 1943 році — 916, у 1944 році — 964 тисячі тонн. Тільки за 1943 рік до військ з підсобних господарств надійшло також більше 2 тисяч тонн м'яса, близько 6 тисяч тонн риби, значна кількість молока, яєць, грибів, зелені. Продукція підсобних господарств забезпечила у 1942 році 8 відсотків потреби всієї армії в овочах та картоплі, а у 1943–1944 роках — близько 25 відсотків [9].

Після переносу бойових дій за межі Радянського Союзу форма заготівлі продовольства та деяких інших видів матеріального постачання радянських військ дещо змінилась. Заготівельні органи тилу Червоної Армії перейшли на оплатну форму закупівлі продукції з місцевих ресурсів. Заготівельні ціни на території союзної радянській владі країни встановлювались урядом цієї країни, а на території противника ціни визначали військові ради фронтів на рівні цін, які існували на ринку країни до вступу до неї радянських військ. При цьому в країні-союзниці оплата здійснювалась за рахунок валютних фондів СРСР, а на території держави-противника розрахунки провадив новий уряд цієї держави шляхом взяття на себе відповідальності за усі грошові знаки, емітовані радянським (союзним) військовим командуванням [9].

У другій половині ХХ століття матеріально-технічне забезпечення Радянської Армії та Військово-Морського Флоту вийшло на новий, покращений, організаційно-змістовний рівень, продовжувалось удосконалення правового регулювання питань, пов'язаних з уп-

равлінням військовим господарством (в основному на відомчому рівні). Серед таких актів правового регулювання можна позначити постанову Ради Міністрів СРСР від 1977 року № 608, якою затверджені Основні умови поставки продукції для військових організацій, накази міністра оборони СРСР від 1977 року № 175, яким введено в дію Положення про військово-будівельні загони МО СРСР, від 1979 року № 260, яким введено в дію Керівництво по обліку озброєння, техніки, майна та інших матеріальних засобів у ЗС СРСР (частини 1–4), від 1982 року № 250, яким введено в дію Положення про контроль за господарською діяльністю в РА та ВМФ, та багато інших.

Важливе місце в правовому регулюванні питань фінансово-економічного забезпечення військових частин радянських збройних сил в той період часу та протягом 15 років незалежності України посідав наказ міністра оборони СРСР від 1973 року № 80, яким було введено в дію Положення про фінансове господарство військової частини Радянської Армії та Військово-Морського Флоту [10]. Цим Положенням визначалося, що джерелами фінансування військових частин крім засобів (коштів) загальнодержавного бюджету за кошторисом Міністерства оборони, можуть бути також позабюджетні засоби, до яких, зокрема, відносились:

— матеріальні засоби та прибутки підсобних господарств військових частин (господарська діяльність кравецьких та шевських майстерень, типографій, різноманітних лабораторій, військового транспорту, електростанцій, стоматологічних та інших медичних кабінетів, перукарень, пралень, клубів, готелів, самодіяльних їдалень тощо);

— грошовий фонд військової частини (кошти від експлуатації садів та водоймищ, реалізації риби, виловленої у водоймищах частини та інших дозволених місцях ловлі, сіна, заготовленого силами військової частини на її територіях, квітів, вирощених на території військової частини, від продажу продукції прикухонного господарства (шкіра тварин,

пух птиці тощо), різних харчових відходів та ін.) [10, 21–22].

Основним завданням підсобних господарств визначалось обслуговування господарських і культурно-побутових потреб військової частини, при якій вони знаходяться, а також платне виконання робіт та надання послуг стороннім організаціям (не оборонного відомства) і окремим фізичним особам, у тому числі офіцерам, працівникам військової частини, членам їх сімей [10, 73–76]. Уявляється, що в даному випадку йшлося про надання послуг, не пов'язаних з виконанням службових обов'язків вказаних осіб військової частини.

Покажем є те, що усі доходи від господарської діяльності військової частини зарахуванню до союзного бюджету не підлягали. Регламентації були піддані лише узагальнені вказівки про порядок використання (направлення) командирами військових частин коштів та матеріальних засобів, отриманих від даної діяльності. В числі таких передбачались видатки на покращення котлового харчування військовослужбовців, оплату та преміювання осіб, зайнятих у роботі підсобних господарств, модернізацію, облаштування, ремонт об'єктів та засобів ведення військового господарства, придбання необхідного для забезпечення повсякденної діяльності військової частини техніки, обладнання та майна побутового, культурно-просвітницького, виховного та іншого характеру тощо [10, 21–24, 138–180]. Звичайно, що такі заходи правового та фінансово-економічного характеру сприяли стимулюванню військово-господарської діяльності військових частин та установ і, як наслідок, певною мірою забезпечували отримання додаткових до тих, що виділялись з державного бюджету, але від того не менш необхідних, матеріальних ресурсів, коштів на підвищення рівня як соціального захисту військовослужбовців (працівників) частини, так і функціональної здатності усього військового формування до виконання його прямих завдань з бойової та мобілізаційної підготовки. Саме стан останніх, поруч із станом військової дисципліни, завжди

був головним показником оцінки готовності військової частини (установи) до ефективних дій в особливий період часу (оголошення мобілізації, стану війни, відбудовний період тощо). Ніколи добре розвинута та організована діяльність по раціональному використанню та управлінню господарством військового підрозділу не була причиною (прямою чи опосередкованою) незадовільних показників його боєздатності. І навпаки, безладне ставлення командира до господарювання, управління військовим майном та ресурсами створює передумови зниження рівня бойової підготовки підрозділу, військового вишколу, моральної та фізичної здатності особового складу й техніки виконувати поставлені завдання.

Ситуація з правовим регулюванням військового господарювання почала змінюватися корінним чином в сучасний період Української незалежної державності. Перехід економіки країни на ринкові рейки призвів до різкого падіння стану матеріально-ресурсного забезпечення усіх державницьких утворень, в тому числі і збройних формувань. З одного боку — нездатність повноцінного (навіть на мінімально необхідному рівні) утримання військ державою в умовах сьогоденних викликів та загроз національній безпеці спричинила повернення української влади до історичного досвіду ресурсного самозабезпечення збройних сил з використанням їх технічного, матеріально-виробничого та інших потенціалів, яке суттєво зменшувало навантаження на державний бюджет та значно полегшувало державі виконання нею обов'язків по забезпеченню оборонних потреб.

З іншого боку — розуміння того, що ведення збройними силами економічної та господарської діяльності неможливо без чітко керованої системи її здійснення, яка потребує встановлення чітких правових рамок, спрямованих на дотримання обмежень, пов'язаних, зокрема, з: недопущенням відволікання особового складу на діяльність, що прямо не пов'язана з військовою службою [11, ст. 8], або може іншим чином за-

шкодити інтересам бойової та мобілізаційної готовності військ; з профілактикою зловживань в умовах економічних негараздів та сучасних загроз національній безпеці, при завданні забезпечити високу боєздатність Збройних Сил України, впровадити жорсткий контроль за ресурсними потоками в оборонній сфері, призвело до впровадження в Українській державі нових, досить розгалужених форм військового господарювання з одночасним поступовим розвитком нормативно-правового забезпечення такої діяльності [12].

Але ці обставини розвитку національних Збройних Сил в правовому контексті вже є об'єктом подальших досліджень.

1. Історично-правовий досвід дозволяє стверджувати про наявність декількох етапів формування та розвитку військового господарювання, яке має свою періодизацію в залежності від переважаючих способів утримання війська. Після періодів княжої доби (XI–XIV століття), коли утримання переважно відбувалось за рахунок військової здобичі, та Запорізької Січі (XV — середина XIX століття), коли значення військової здобичі поступово зменшувалось, можна відзначити такі періоди становлення військового господарювання:

— так, військо часів російсько-імперського царату (XIX — початок XX століття) характеризується втратою самостійності господарського регулювання, традиційного для Запорізького війська, і переходом до більш централізованого способу забезпечення армії шляхом закупівлі основних предметів військово-господарського призначення урядом держави у виробників. У цей же період виникають й інші, більш диференційовані способи заготівлі предметів постачання, серед яких з'являється і господарський — коли право заготівлі окремих предметів постачання, що не можуть здійснюватися централізовано, надається безпосередньо військовим частинам;

— переважним способом забезпечення армії протягом радянського періоду (1918–1991 роки) залишалось

централізоване постачання, але у різні етапи існування більшовицької держави мала місце самостійна господарська діяльність військових організацій, спрямована на отримання додаткових видів забезпечення війська, а саме таких, що в недостатній кількості постачались з державних ресурсів. Так виникали військові кооперативи, підсобні господарства, військові майстерні тощо;

— сучасний період розбудови українських Збройних Сил (1991 — теперішній час) також характеризується поступовим переходом від виключно державного утримання військових формувань до надання дозволів на їх самостійну господарську діяльність, пов'язану з одержанням додаткових (позабюджетних) джерел фінансування збройних сил.

2. Потрібність у додаткових способах самозабезпечення військ виникає, як правило, у скрутні в економічному сенсі часи для державної влади, коли наявність коштів, матеріальних засобів для підтримання діяльності збройних сил на належному рівні недостатня.

3. В цілому самостійна військово-господарська діяльність приносила позитивний з економічної точки зору результат. Однак необхідно відзначити, що така діяльність була пов'язана із відволіканням від виконання завдань основного призначення як техніки, майна, так і людських ресурсів, що не може не позначатися на рівні боєготовності кожної окремої військової організації не тільки у мирний, але особливо й у воєнний час.

4. Розвиток способів та видів постачання війська матеріально-технічними ресурсами, а також розвиток самостійної господарської діяльності військових формувань, спрямованої на їх додаткове самозабезпечення, безумовно, тягнув за собою і зміну способів правового регулювання цих питань — від звичаю до державно-адміністративного втручання переважно на відомчому рівні.

Ключові слова: військово-господарська діяльність, військове господарство, військова кооперація, підсобне господарство військової частини.

У статті здійснюється дослідження досвіду правового регулювання та результатів господарської діяльності військ у період царату та радянський період існування збройних сил на території нашої держави. Звертається увага на позитивні та негативні сторони цього процесу, необхідність їх урахування в сучасних умовах нормативно-правового впливу на повсякденну діяльність національних Збройних Сил.

В статті здійснюється дослідження досвіду правового регулювання та результатів господарської діяльності військ у період царизму та радянський період існування збройних сил на території нашої держави. Звертається увага на позитивні та негативні сторони цього процесу, необхідність їх урахування в сучасних умовах нормативно-правового впливу на повсякденну діяльність національних Збройних Сил.

In the article the experience of legal regulation and results of economic activities of troops during tsarism and soviet ages at the territory of our state is studied. Attention to the positive and negative aspects of the process, the need to take them into account in the present conditions of regulatory impact on the daily activities of the National Armed Forces is drawn.

Література

1. Гаврилов С. В. Развитие материального снабжения русской армии в XIX веке : автореф. дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.02 [Электронный ресурс] / С. В. Гаврилов. — СПб., 2010. — Режим доступа : <http://www.disscat.com/content/razvitie-materialnogo-snabzheniya-russkoi-armii-v-xix-veke>.
2. Вециков П. И. Продовольственный вопрос в Отечественную войну 1812 года

- // Армейский сборник. — 2008. — № 6. — С. 51–52.
3. Аранович А. В. Интендантство Русской армии во второй половине XIX — начале XX века // Военно-исторический журнал. — 2006. — № 10. — С. 15–17.
4. Вециков П. И. Содержание офицеров нищенское... // Военно-исторический журнал. — 2002. — № 4. — С. 35–37.
5. Братющенко Ю. В. Кооперация в армии? Почему бы и нет! // Тыл Вооруженных Сил. — 1991. — № 1. — С. 34–35.
6. Венедиктов А. В. Правовая природа государственных предприятий // Избранные труды по гражданскому праву : в 2 т. — М., 2004. — Т. 1. — С. 367.
7. Братющенко Ю. В. Кооперирование не ограничивается комсоставом, но распространяется на красноармейскую массу... // Военно-исторический журнал. — 2002. — № 4. — С. 38–40.
8. Состояние военно-хозяйственного обеспечения войск к маю 1940 г. (из справки-доклада начальника снабжения Красной армии о состоянии военно-хозяйственного обеспечения войск № 2/205639 от 15 мая 1940 г.) [Электронный ресурс] // Обозник. Информационно-тематический портал. — 2011. — Режим доступа : <http://www.oboznik.ru/?p=9023>.
9. Вециков П. И. Продовольственный вопрос в годы Великой отечественной войны // Армейский сборник. — 2008. — № 10. — С. 38–40.
10. Положение о финансовом хозяйстве воинской части Советской Армии и Военно-Морского Флота : приложение № 1 к приказу МО СССР от 30.03.1973 г. № 80. — М. : Центр. тип. МО СССР, 1973. — 463 с.
11. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей : Закон України // Відомості Верховної Ради України. — 1992. — № 15. — Ст. 191.
12. Концепція економічної та господарської діяльності Збройних Сил України в сучасних умовах : схвалена Указом Президента України від 19.04.1997 р. № 353/97 // Офіційний вісник України. — 2010. — № 4. — Ст. 157.